

ԱՐՄԵՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱՐՑԱԽ-ՈՒՏԻՔԻ ԿԱԶՄԱՐԱՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ (ԺԸ դ. երկրորդ կես)

ԺԸ դարում ձեռագրերի կաշվե կազմերի զարդարման յուրօրինակ ձևով, պատրաստմամբ և արձանագրությունների կիրառմամբ աչքի է ընկնում Արցախ-Ուտիքի կազմարարական դպրոցը: Նրա կազմարարները հիմնականում ուշադրություն են դարձրել կազմերի արտաքին հարդարանքին, գեղարվեստական ձևավորմանը, սակայն չեն մոռացել կազմերի՝ եզրագծով արված զարդանախշերի միջև թողնել կազմող-արհեստավորների անունները: Նրանք եղել են հոգևորականներ: Արձանագրությունները դրոշմված են այնպես, որ չեն նկատվում, մեծ մասամբ համառոտագրված են կամ կապգիր դրոշմատիպերի տեսքով են: Այստեղ կազմարարները հիմնականում նոր կազմեր են պատրաստել ավելի վաղ գրված ձեռագրերի համար, այսինքն՝ այս կազմերը ձեռագրերին են միացել հետագայում, հավանաբար ձեռագրերի երկրորդ կամ երրորդ կազմերն են: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք վերանորոգություններ չեն, այլ նորովի են պատրաստվել և փոխարինել հին կազմերին, չնայած ձեռագրերի հիշատակարաններում վերակազմելու մասին ո՛չ մի տեղեկություն չի թողնվել (բացառություն է կազմում միայն No 6427 Ավետարանի տեր, նորոգել տվող Տեր Պողոսի 1762 թ. հիշատակարանը, որի մասին կխոսենք ստորև): Ըստ հիշատակարանների, ձեռագրերի գրչության վայրեր են նշվում Գանձասարի (NNo 38, 3971), Երից մանկանց (No 1078), Պտկի Ս. Գևորգ վանքերը (Խաչեն, No 8508), Չարեք անապատը (No 8678), Ջալեթ գյուղը (Շաքի երկիր, No 4422), Գանձակը (NNo 9398, 10660): Հնարավոր է նաև, որ այս ձեռագրերի կազմերը նույնպես պատրաստված լինեն նշված վայրերում:

Մեծ Հայքի Արցախ նահանգը հյուսիսից և հյուսիս արևելքից սահմանակից է Ուտիքին: «Ե դարում և ՆԾԵ թուականից ցարդ,- գրում է Մակար եպիսկոպոսը, - Արցախի սահմանագիծն եղած է Երասխ, Կուր, Խրամ և Ձորագետ (միացած) և Հակարի գետերի և Կայենի, Դիլիջանի, Գեղամեան ամենաբարձր լեռների գագաթնագծի մեջ եղած տարածությունն...: Քսան և չորս գաւառը ամբողջացնում է այսպէս. 13 Արցախի, 6 Ուտի գաւառի, 4 վերնի գաւառներն, որք են Շիկաշէն և այլն: Վարդանակերտ գաւառ, որ գտնւում է Կուր և Երասխ գետերի խառնուրդի մեջ, որով ամբողջանում են Արցախեան նահանգի 24 գաւառներն»¹:

Արցախ նահանգի Մեծ Առանք գավառում, Խաչեն գետի ձախ ափին, Մարտակերտի Վանք գյուղի դիմացի բլրի վրա է գտնվում ԺԳ դարում կառուցված միջնադարյան հոգևոր ու մշակութային կենտրոն Գանձասարի վանքը: Այն եղել է նաև հայ գրչության կենտրոն: ԺԸ դ. երկրորդ կեսին, համեմատաբար խաղաղ ժամանակներում, 1760 և 1766 թթ., գրվում, իսկ այնուհետև կազմվում են երկու ձեռագրեր՝ NNo 38, 3971, որոնցից առաջինը բովանդակությամբ Ժողովածու է, երկրորդը՝ Ձեռնադ-

¹ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999, էջ 159:

րության Մաշտոց:

ԺԷ դ. կեսերից մինչև ԺԹ դ. Աղվանից Եկեղեցու կաթողիկոսներն ունեին իրենց հակաթոռը Խաչենի Երից մանկանց վանքում: Այն պատմական Արցախի հայտնի վանքերից էր: Կառուցել են Սիմեոն (Աղվանից Սիմեոն հակաթոռ կաթողիկոսը) և Իգնատ եղբայրները 1664 թ. Սարգիս ճարտարապետի միջոցով: Վանքը գտնվում է Մարտակերտի շրջանում, Թարթառի վտակ Թրդին գետի ափին, Մոավ լեռան հարավային ստորոտներում, Ներքին շեն գյուղի մոտ, անտառապատ գեղատեսիլ վայրում: Վանքն ուներ գեղեցիկ կաթողիկե, բազմաթիվ քարաշեն բնակարաններ²: Մակար եպիսկոպոսը գրում է. «Վանքս շինուած է Մոաւ սարից դէպի արևելք խոնարհուած մի լեռնաբազկի հարաւահայեաց լանջի հարթակին վրայ, որի ստորոտով սրընթաց խոխոջում է Թրդին գետակն, որ է օժանդակ Թարթառի: Կառուցեալ է չորս սիւների վրայ փոքր դիրքով, անճաշակ ոճով, բայց հպարտ արձանագրութեամբ... Վանքս ունի երկու քարուկիր և թաղակապ խուցեր, մին՝ մեծ և միւսն՝ փոքր»³: Երից մանկանց վանքը ևս եղել է հայ գրչության կենտրոն, որտեղ ԺԸ դարի 60-ական թվականներին գրվել և կազմվել է մի Մաշտոց (No 1078):

Պոկի Ս. Գևորգ կամ Պոգեսբերք վանքը, որտեղ ԺԸ դարի 60-ական թվականներին գրվել և կազմվել է մի Ժողովածու (No 8508), գտնվում է Խաչեն գավառի Ուլու-Պապշեն գյուղի արևելյան կողմի բարձրագույն սարի գագաթին (մոտ 4900 ոտք): Վանքը նման է Գոա վանքին⁴. տարբերվում է միայն Ս. Գևորգ եկեղեցու կաթողիկեն, որը ցածր է, և չունի գավիթ: Վանքն ունի մի փոքր գերեզման, որտեղ, ըստ ավանդության, ամփոփված է մահմեդականի որդի: Գերեզմանը ուխտատեղի է, մանավանդ, ամուլ մարդկանց և կանանց համար և ո՛չ միայն քրիստոնյաների, այլև՝ մահմեդականների համար⁵:

Շաքե գավառի Զալեթ գյուղում 1783-1785 թթ. գրվել և կազմվել է մի Ձեռագ Մաշտոց (No 4422): Ուտի գավառը տարածվում էր Թարթառ գետի ստորին հոսանքի և Կուր գետի ու Գանձակի լեռների ջրբաժան գագաթների միջև ընկած շրջանում, գտնվում էր Գուգարք և Սյունիք աշխարհների և Կուր գետի միջև⁶: «Գաւառս,- գրում է Մակար եպիսկոպոսը,- որ ընկած է Օրաբան, Արջկան և Կախաւան գետակների, Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջերի և Զարդունի դաշտակի շարունակութեան հարաւային բերանի մէջ, ստացած է Շաքէ, Շաքէ-Ոստան, Շաքի, այժմ, ըստ ռուսական հնչման՝ Նուխի անունները: Բայց հարկ է յայտնել, որ Ուտի գաւառ էր կոչուում Շաքէ անունը ստանալուց շատ առաջ (Մով. Կաղ. եր. 171): Ըստ Կիր. Գանձակեցոյ ի շարս յանուն Շաթայ հիմնուած քաղաքներից մին էր Շաքի քաղաքն (Կիր. եր. 114), որի անուամբ այնուհետև կոչուում է և իւր գաւառն»⁷:

Գանձակի (Ելիզավետպոլի) գավառը սահմանակից էր հյուսիսից՝ Սղնախի գա-

² Մանրամասն տե՛ս **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բաքսեղյան Հ.,** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 234 (այսուհետև՝ Տեղանունների բառարան):

³ **Բարխուտարեանց Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 280:

⁴ Գոա վանքը «շինուած է համակ սրբատաշ տորոնագոյն քարով (որի հանքն շատ հեռի չէ վանքիցս), խաչաձև, քառակուսի, չորս կամարներով, որոց վրայ բարձրացած է գեղեցկաձև կաթողիկէն». տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 201:

⁵ Տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 244-245:

⁶ Մանրամասն տե՛ս Տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 207:

⁷ **Բարխուտարեանց Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 133:

վառին և Ջաքաթալայի օկրուգին, արևելքից՝ Արեշի, իսկ հարավից՝ Ջևանշիրի գավառներին⁸: «Գանձակի գաւառը իւր այժմեան սահմաններով,- գրում է Ե. Լալայանը, - բռնում է հին Ուտեաց աշխարհի Շակաշեն, Գարդման և Արցախի Փառխոս գաւառները: Սրա մէջ է մտնում նաև Ջրաբերդի Գիւլիստան կամ Իգիրմիդորդ մահալը, բացի Թալիշ գիւղից, Գիւլիստան բերդից և Հոռեկայ վանքից»⁹:

Շակաշեն կամ Սակաշեն գավառում է գտնվում Գանձակ քաղաքը, որի անունով էլ կոչվում է գավառը: Այն գտնվում է Կուրի Գանձակ վտակի ափին և հաճախ անվանվել է Գանձակ Հայոց կամ Գանձակ Առանի (Աղվանի)՝ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքից տարբերելու համար: Գանձակը եղել է միջնադարյան հայկական գրչության կենտրոններից, որտեղ ծնվել, կրթվել կամ գործել են Հովհ. Սարկավագը, Ալավկա որդի Դավիթը, Թոքակերի որդի Գրիգորը, Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Գոշը և այլ նշանավոր մարդիկ¹⁰: Այստեղ 1793 թ. կամ նրա շուրջ լրացվում և կազմվում է ԺԵ և ԺԷ դդ. գրված մի Ժողովածու (No 9398):

Չարեքա անապատը (կամ Չարեքավանքը) գտնվում է Ուտիքի Գարդմանաձոր գավառում, Շամխորի վերին շրջանում: Վանքը հիմնել է Դավիթ եպիսկոպոսը 1610 թ.: Ըստ ավանդության՝ վանքի վանահայր Սարգիս վարդապետի քարոզից հարություն է առել Ստամբուլի ամիրայի միակ որդին, և ամիրան վանքին է նվիրաբերել իր հարստության մեկ չորրորդ մասը՝ «չարեքը», որից և առաջացել է վանքի անունը: Եկեղեցին կառուցված է չորս սյուների վրա և կոչվում է Ս. Աստվածածին, որի թաղածածկ գավիթը եռանավ բազիլիկ է՝ շարված սրբատաշ և հասարակ քարերից¹¹: Ե. Լալայանը գրում է. «Վանքը... մի հասարակ շինություն է, չորս քառանկյունի սիւների վրայ հաստատուած: Ունի երկու աւանդատուն, եօթը փոքրիկ պատուհան և երկու դուռն արևմտեան կողմում, որոնցից աջակողմեանը վերաշինուած է տաշած քարերով և վերին մասում մի սեղան պատրաստած: Վանքից փոքր-ինչ հիւսիս, բլրակի վրայ կանգնած է զանգակատունը, իսկ փոքր-ինչ արևմուտք՝ սեղանատունը: Վանքը պատած է պարսպով, որին կից կան այժմ քսաննհինգից աւելի, քարէ, թաղակապ փոքր խցեր»¹²: Մակար եպիսկոպոսն ավելացնում է. «Գրեթէ սագաշեն և փոքր եկեղեցի է, կառուցեալ չորս սիւների վրայ, ունի գաւիթ, որ շինուած է տաշուած քարով...: Անապատս ունի և փոքր զանգակատուն...: Փոքր-ինչ դէպի արևելք՝ Հարանց մատուռ...: Մատրանս մէջ ամփոփուած են Դաւիթ եպիսկոպոսի և Կիրակոս, Սահակ և Սարգիս վարդապետների մարմիններն: Վանքս ունի վանահայր և մի քանի ծառաներ»¹³: Վանքից քիչ հեռու գտնվում է Մամոռտ ամրոցը: Չարեքավանքը եղել է հայ գրչության կենտրոն, որտեղ 1715 թ. լրացվել և հետագայում նաև կազմվել է 1662 թ. գրված մի Ժողովածու (No 8678):

Այս նույն՝ Գարդմանաձոր գավառի Քարահատ գյուղում էլ (որն այժմ կոչվում է Դաշքեսան քաղաք) 1691 թ. գրվել է մի Ավետարան (No 10660), որը կրկին կազմվել է ԺԸ դարի երկրորդ կեսին: Քարահատ գյուղը գտնվում է Բանանց գետի ձախ ափին, խոր ձորի մեջ, երեք կողմից շրջապատված է լեռներով: Գյուղում կար Ս. Աստվա-

⁸ Մանրամասն տե՛ս Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 173 (Ելիզավետպոլի գավառ):

⁹ Լալայեան Ե., Գանձակի գաւառ, հ. Ա, Թիֆլիս, 1901, էջ 5:

¹⁰ Մանրամասն տե՛ս Տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 785-786:

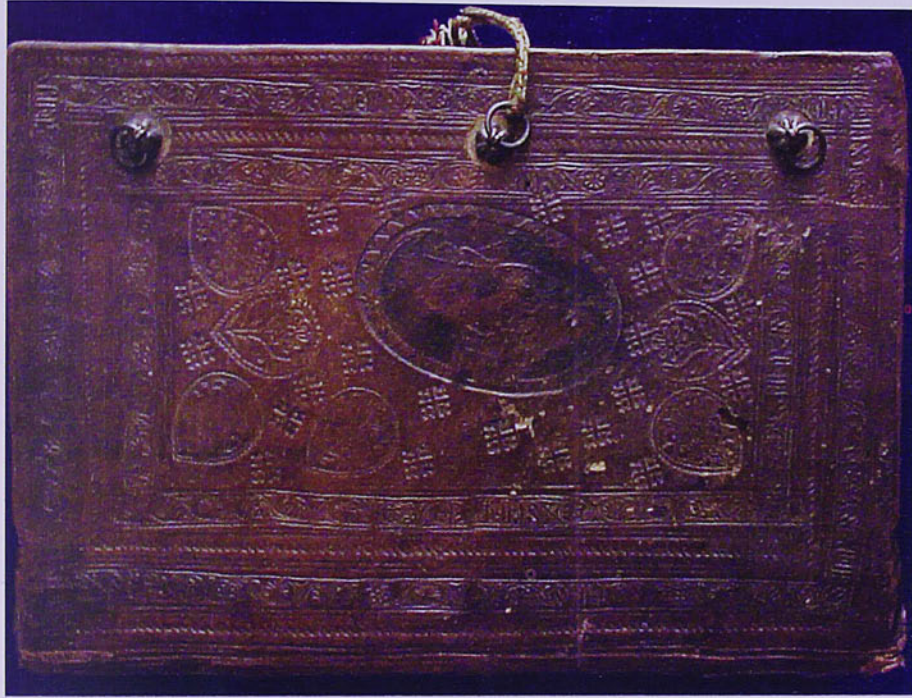
¹¹ Մանրամասն տե՛ս Տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 222:

¹² Լալայեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 128-129:

¹³ Քարխոտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 320-321:

Չեռ. №38. Ա փեղկ, 1760 թ., Արցախ-Ոսրիք

Չեռ. №6427. Ա փեղկ, ժԸ դ. (1762 թ.), Արցախ-Ոսրիք

Ձեռ. №3971. Ա. փեղկ, ԺԸ դ., Արցախ-Ոստիք

Ձեռ. №10660. Բ. փեղկ, ԺԸ դ., Արցախ-Ոստիք

ծածին անունով եկեղեցի¹⁴:

Այսպիսով, քիչ չեն ժԸ դարում Արցախ-Ուտիքում գրված և կազմված արձանագրությամբ ձեռագրերը: Ինչպես արդեն նշել ենք, այդ արձանագրություններում հիշատակվում են հիմնականում կազմարարների անուններ՝ «Տ(Է)Ր ՂԱԶԱՐ», «Տ(Է)Ր ՄԽԻԹԱՐ»¹⁵, «Տ(Է)Ր ՄԵՍՐՈՊ»: Ստորև ներկայացնենք այս դպրոցի երեք կազմարարներին՝ իրենց պատրաստած արձանագիր կազմերի խմբերով: Քանի որ թե՛ կազմերի արձանագրություններում և թե՛ բուն հիշատակարաններում տեղեկություններ չկան կազմի պատրաստման ժամանակի, վայրի և վարպետի մասին, ապա կազմերի խմբերը ներկայացնում ենք ըստ ձեռագրերի գույքահամարների հաջորդականության՝ նշելով ձեռագրի բովանդակությունը, ապա՝ գրչության ժամանակը, վայրը:

1. *Կազմող՝ Տեր Ղազար*

No 38 - Ժողովածու, 1760 թ., Գանձասար,

No 330 - Ավետարան, ԺԷ դ. (1693-ից առաջ),

No 1078 - Մաշտոց, 1760 թ., Երից մանկանց վանք,

No 2546 - Ժողովածու, ԺԴ դ.,

No 3685 - Սիմեոն Զուղայեցու Քերականություն, ԺԷ դ.,

No 4932 - Ավետարան, 1567 թ., Գետո՞ւզ գյուղ (Հակարու երկիր)

No 6611 - Ավետարան, ԺԷ դ.,

No 6683 - Ավետարան, 1455 թ., Հաղբատ,

No 7773 - Գանձարան, ԺԵ դ.,

No 8508 _ Ժողովածու, 1760 թ., ԺԸ դ., Պոկի Ս. Գեորգ (Խաչեն, Ա),

No 8678 - Ժողովածու, 1662, 1715 թթ., Չարեք անապատ (Բ),

No 9431 - Ավետարան, 1473 թ., Հերմոնի վանք (Վայոց ձոր),

No 10526 - Շարակնոց, ԺԸ դ.:

2. *Կազմող՝ Տեր Մխիթար*

No 2389 - Ժողովածու, 1643 թ., Էջմիածին,

No 3971 - Մաշտոց Ձեռնադրության, 1766 թ., Գանձասար,

No 4422 - Մաշտոց Ձեռագ, 1783-1785 թթ., Զալեթ գյուղ (Շաքի երկիր),

No 6427 - Ավետարան, ԺԶ դ., կազմ՝ 1762 թ.,

No 7633 - Ավետարան, 1629 թ. Սրկղուն գյուղ (Վայոց ձոր),

No 7737 - Ավետարան, ԺԱ դ.,

No 8168 - Ժողովածու, ԺԸ դ.,

No 8370 - Ժողովածու, 1666 թ.:

3. *Կազմող՝ Տեր Մեսրոպ*

No 4088 - Ժամագիրք, Սաղմոսարան, Տոնացույց, 1673 թ., Շինհերու անապատ,

No 6560 - Ավետարան, 1660 թ.,

No 9056 - Աղոթագիրք, ԺԷ դ.,

No 9398 - Ժողովածու, ԺԵ, ԺԷ, ԺԸ դդ. (1793-ից առաջ), Գանձակ (Գ),

No 9721 - Ավետարան, 1315 թ., Եղեգիս,

No 10660 - Ավետարան, 1691 թ., Քարահատ գյուղ (Գանձակ):

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 34-35:

¹⁵ Արձանագրություններում ընդգծված տառերը կապգրություններ են:

Ինչպես երևում է, նշված ձեռագրերը գրչության ժամանակով ու բովանդակությամբ տարբեր են: Բայց քանի որ նրանց կազմերը պատրաստվել են ԺԸ դարում, ուստի առանձնացնելով այդ դարում գրված ձեռագրերի խմբերը՝ կստանանք հետևյալ պատկերը.

- No 38 - Ժողովածու, 1760 թ., Գանձասար,
- No 1078 - Մաշտոց, 1760 թ., Երից մանկանց վանք,
- No 8508 - Ժողովածու, 1760 թ., ԺԸ դ., Պոկի Ս. Գևորգ (Խաչեն, Ա),
- No 8678 - Ժողովածու, 1662, 1715 թթ., Չարեք անապատ (Բ),
- No 3971 - Մաշտոց Ձեռնադրության, 1766 թ., Գանձասար,
- No 4422 - Մաշտոց Ձեռագ, 1783-1785 թթ., Ջալեթ գյուղ (Շաքի երկիր),
- No 6427 - Ավետարան, ԺԶ դ., կազմ՝ 1762 թ.,
- No 9398 - Ժողովածու, ԺԵ, ԺԷ, ԺԸ դդ. (1793-ից առաջ), Գանձակ (Գ),
- No 10660 - Ավետարան, 1691 թ., Քարահատ գյուղ (Գանձակ):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ձեռագրերը գրվել են Գանձասարում, Երից մանկանց վանքում, Պոկի Ս. Գևորգ վանքում, Չարեք անապատում, Ջալեթ գյուղում, Գանձակում: Կարելի է ենթադրել, որ նրանց կազմերը ևս պատրաստվել են նույն վայրերում: Սակայն կազմերի ձևավորման կերպը, զարդանախշերի և զարդապատկերների համադրումը ցույց են տալիս, որ կազմարարները միևնույն դպրոց-արհեստանոցից են, օգտագործել են կազմի զարդարման նույն սկզբունքները, զարդապատկերների ընդհանուր կառուցվածքը: Նշված ձեռագրերից 13-ի կազմերին արձանագրված է Տեր Ղազար անունը, 8-ին՝ Տեր Մխիթար, 6-ին՝ Տեր Մեսրոպ: Ժամանակով հնագույնը Գանձասարում գրված No 38 ձեռագիրն է (1760 թ.), որի կազմը պատրաստել է Տեր Ղազարը, հավանաբար, նույն թվականին և նույն վայրում: Նրա ստեղծած 13 ձեռագրի զարդապատկերների և զարդանախշերի համադրումը մյուս երկու վարպետների կիրառած նմանատիպ դրոշմազարդերով 14 ձեռագրերի կազմերի հետ ցույց է տալիս, որ վերջին երկու կազմարարներն անխտիր ընդօրինակել են Տեր Ղազարի կիրառած զարդանախշերը: Մնում է ենթադրել, որ Տեր Ղազարը Գանձասարում ստեղծել է ձեռագրերի կազմեր պատրաստելու արհեստանոց, որտեղ էլ սովորել են մյուս երկու կազմարարները, ինչպես նաև այն, որ մի շարք ձեռագրեր կա՛մ տարվել են Գանձասար կազմելու համար, կա՛մ էլ վարպետներն իրենք են գնացել վերոնշյալ վայրերում կազմեր պատրաստելու:

Տեր Ղազարի պատրաստած No 38¹⁶ ժողովածուի կազմը դրոշմազարդ, բաց շագանակագույն կաշի է, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ թուղթ, լուսանցակողերը՝ կապույտ: Վերևի և ներքևի լուսանցակողերին պատկերված են գծանկարներ: Ա փեղկին ունի 5, իսկ Բ փեղկին 4 կապգիր դրոշմատիպ արձանագրություն. «Տ(Է)Ր ՂԱԶԱՐ»:

Տեր և Ղազար բառերի միջև դրոշմված է փոքրիկ խաչ: Ա և Բ փեղկերին, եզրագծով, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ պատկերված են իրար միահյուսված ծաղկադրոշմներ: Փեղկերի կենտրոններում, սուր մասերն իրար միացած ձվաձև, սլաքանման չորս շրջանակներ են, որոնց ներսում պատկերված են գեղեցիկ ծաղկադրոշմներ: Ուղղանկյուն շրջանակի անկյուններում նմանատիպ մեկական դրոշմատիպեր

¹⁶ Մատենադարանի «Ցուցակ ձեռագրաց»-ում (հ. Ա, էջ 233) ձեռագրի կազմողը հարցականով նշված է՝ Ազարիա, իսկ «Մայր ցուցակ»-ում (հ. Ա, էջ 131) ճշտված և նշված է՝ Տեր Ղազար:

են՝ սուր մասերն ուղղված դեպի ներսի անկյունները: Փեղկերի ազատ տարածություններում պատկերված են չորսական սլաքանման դրոշմատիպեր: Տեր Ղազար կազմարարի, ինչպես նաև մյուս բոլոր կազմողների պատրաստած կազմերը զարդարված են վերոնշյալ զարդադրոշմներով: Կազմի մեծության հետ կապված փեղկերի կենտրոններում կամ փեղկերի մեջքի մոտ հանդիպում են նաև զարդադրոշմների կրկնություններ: No 38 ձեռագրի կազմի նման են զարդարված NNo 2546, 8508 և 8678 ձեռագրերի կազմերը, որոնցում բացակայում են միայն փեղկերի մեջտեղի ուղղանկյուն շրջանակի անկյունների ձվաձև, սուրանկյուն շրջանակներով դրոշմատիպերի կրկնությունները: No 1078 ձեռագրի կազմի զարդապատկերների չափն ու ձևը նույնն են No 38-ի հետ, միայն մեջքի հիմքի մոտ ավելացված են չորսական սլաքանման դրոշմատիպեր: No 7773-ի փեղկի չափերն ավելի մեծ են, այստեղ մեջտեղի ուղղանկյուն շրջանակի մեջ ավելացված են ձվաձև, սուրանկյուն շրջանակով դրոշմատիպեր: No 3685-ի կազմն ավելի փոքր է, փեղկերի մեջտեղում պատկերված են երկու ձվաձև, սուրանկյուն շրջանակով դրոշմատիպեր: Իսկ NNo 330, 4932, 6611, 6683, 9431 ձեռագրերի կազմերին, մեջքի մոտ, եզրագծի ուղղանկյուն շրջանակից դուրս, ավելացված են ձվաձև շրջանակով ծաղկազարդ դրոշմատիպեր:

Տեր Ղազարի կազմած NNo 4932 և 6683 Ավետարանների Բ փեղկերին, մեջտեղում, կլոր շրջանակի մեջ պատկերված է Մարիամ Աստվածածինը՝ թագանման լուսապսակով, ոտքերի տակ դեպի վեր նայող կիսալուսնով: Այս երկու ձեռագրերն էլ հետագայում կոստղապատվել են՝ կոստղերի տակ թողնելով զարդապատկերները: Ա փեղկերին ավելացված են մետաղե խաչեր: No 4932 ձեռագրի Ա փեղկի խաչի տակ երևում է ձվաձև շրջանակի մեջ պատկերված Խաչելություն, իսկ No 6683 ձեռագրի Ա փեղկի գամերն ու մեջտեղի ականակուտ խաչն այնքան ամուր են միացված կազմին, որոնց տակից նկատվում են միայն ձվաձև շրջանակի վնասված հետքերը: Այդուամենայնիվ, վստահ ենք, որ այս ձեռագրի Ա փեղկին պատկերված է No 4932-ի Խաչելության պատկերը: Կոստղապատ է նաև No 6611 ձեռագրի Ա փեղկը, որի մեջտեղում ամրացված է ակն ընկած մետաղե խաչ, որի թևերից դեպի անկյուններն ամրացված են սուրանկյուն գլխիկներով մետաղե գամեր: Տեր Ղազարի պատրաստած կազմից պահպանվել է միայն Բ փեղկը: Ա փեղկի կաշին փոխարինված է: Փեղկի մեջքի հիմքի մոտ երևում են փոխարինված կաշվի կարի թելերը, տարբեր են նաև կաշվի գույնն ու հաստությունը: Կոստղերի ավելացման ժամանակ, հավանաբար, վնասվել է նախկին կաշին և փոխարինվել նորով: Նորոգված փեղկի տակ է մնացել նաև հին աստառը, որի վրա սոսնձված է սպիտակ թուղթ, իսկ Բ փեղկի հին աստառին՝ ոսկեգույն ծաղկազարդ թուղթ:

Արցախ-Ուտիքի կազմարարության դպրոցի հաջորդ ներկայացուցիչը Տեր Մխիթարն է: Նրա կազմած No 3971 ձեռագիրը գրվել է 1766 թվականին Գանձասարում: Ձեռագիրը բովանդակությամբ Ձեռնադրության Մաշտոց է, գրիչը՝ Աբրահամ Շաքեցին: Կազմը դրոշմազարդ մուգ շագանակագույն կաշի է, միջուկը՝ բարակ տախտակ, աստառը՝ կարմիր մետաքս, լուսանցակողերը կապույտ գույնի են: Կազմի զարդարումն արված է Տեր Ղազարի պատրաստած կազմերի ձևավորմամբ: Ա և Բ փեղկերը զարդարված են նույնությամբ: Եզրագծով, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, պատկերված են իրար միահյուսվող ծաղկադրոշմներ՝ նման Տեր Ղազարի օգտագործած զարդադրոշմներին, միայն «Տեր Ղազար» կապգիր դրոշմատիպի փոխարեն

արձանագրված է «Տ(Է)Ր ՄԽԻԹԱՐ»¹⁷: Այս կազմի նմանությամբ են զարդարված NNo 4422, 8168, 8370 ձեռագրերի կազմերը: Տեր Մխիթարի կազմած արձանագրությամբ ձեռագրերի մեջ չափով ամենափոքր ձեռագիրը No 2389 ժողովածուն է՝ գրված 1643 թ. Էջմիածնում, որի կազմի մեջտեղում պատկերված են միայն չորսական սլաքանման զարդադրոշմներ: Հավանաբար կազմողը կարևորություն է տվել եզրագծով արված արձանագրությամբ զարդապատկերներին և չի օգտագործել ձվաձև սուրանկյուն շրջանակով ծաղկադրոշմներ, որի համար կազմի վրա տեղ չի նախատեսել: Մյուս երկու՝ NNo 7633, 7737 ձեռագրերի կազմերի ուղղանկյուն շրջանակի անկյուններում կրկնված են ձվաձև, սուրանկյուն շրջանակներով ծաղկադրոշմները՝ սուր մասերն ուղղված դեպի ուղղանկյուն շրջանակի ներսի անկյունները: No 7633 ձեռագրի Ա փեղկին հետագայում ավելացվել է ականակոտ, դրվագված արծաթե կրկնակազմ:

Տեր Մխիթարի պատրաստած կազմերի մեջ առանձնանում է No 6427 Ավետարանի կազմը¹⁸: Ջարդարումն արված է մեզ ծանոթ ընդհանուր սկզբունքներով, սակայն ունի զարդադրոշմների կրկնությունների տարբերություններ: Ա փեղկին, ուղղանկյուն շրջանակի մեջտեղում, երևում է ձվաձև մեծ շրջանակ, հավանաբար Խաչելության պատկերով¹⁹, որը ծածկված է հետագայում ավելացված ականակոտ մետաղե խաչով: Խաչելության շրջանակի շուրջ և ուղղանկյուն շրջանակի անկյուններում պատկերված են ձվաձև, սուրանկյուն շրջանակներով ծաղկադրոշմներ: Ա փեղկին հետագայում ավելացվել են նաև կլոր գլխիկներով մետաղե գամեր: Բ փեղկը ձևավորված է Ա փեղկի նման, միայն կենտրոնում, մի քիչ թեքված դիրքով, ձվաձև շրջանակի մեջ, պատկերված է Մարիամ Աստվածածինը՝ թագանման լուսապսակով, ոտքերի տակ դեպի վեր նայող կիսալուսնով²⁰: Ձեռագրի 203բ թերթում կազմել տվող Տեր Պողոսի 1762 թ. հետևյալ հիշատակարանն է. «Փառք... Գրեցաւ թվին ՌՄԺԱ. (1762), ի բառնալն թագաւորութեանն յԱրևելեան յերկրիս Յելեմացուցն այլազգաց: Եւ բարկութիւն Աստուծոյ յաւելլոր օր ըստ օրէ վասն ծովացեալ մեղացն մերոց, զի բազումք քաղաքս և գիւղս քայքայեցին և աւար արարին յԱղուանս հայրս ի զօրքն ելեալ Ալանաց և Յելեմաց, ի Շօշ քաղաքէ մինչ ի քաղաքն Գանձակ, որ է Շահասան: Եւ ընդ այնմ մնացեալ հեծելազօրքն Պարսից անօրինաց՝ ո՛չ ուրեք հնազանդեալ և ո՛չ միաբանեալ կամացն իրերաց, այլ բարկութեամբն Աստուծոյ սուր հասեալ ընդ ամենայն տեղիս ի Տեառնէ վասն կրկնայպատկեալ զայից մեղացն իմոց: Իսկ դատաւորն Քրիստոս դատ արասցէ ընդ ամենայն յերկիւղածս քրիստոնէից իւրոց ի ձեռն օտարոտի անօրինաց: Թերևս լիցի յօգնութիւն ի Տեառնէ գիտքրեկի յօդս մերում զլուսաւորչայդաւան յազգս Աղուանից, զմնացեալ սակաւիկ հայրս ի լեռնաձերպս վիմաց սառնացի հաւատոյ՝ զոմանս թերութեամբ յամառեալ վասն հոլով հարկապահանջութեան դառնաստղ ժամանակիս այս: Ընդ նմին զվերջին ըստացուածս և նորոգող սրբոյ յԱւետարանիս մեղապարտ և յանարժան ըզտեր Պօ-

¹⁷ Փեղկերի կենտրոնում պատկերված են չորսական ձվաձև, սուրանկյուն շրջանակներով գեղեցիկ ծաղկադրոշմներ, որոնց սուր մասերը միացված են իրար: Ձևով կրկնում են Տեր Ղազարի նույնատիպ պատկերները, սակայն տարբեր են ձվաձև շրջանակի ներսի ծաղկադրոշմները:

¹⁸ Այն տախտակե միջուկով մուգ շագանակագույն կաշի է, աստառը՝ շագանակագույն ծաղկազարդ կտավ, լուսանցակողերը կապույտ գույնի են:

¹⁹ Հմմտ. Տեր Ղազարի պատրաստած ձեռ. No 4932 Ա փեղկը:

²⁰ Հմմտ. Տեր Ղազարի պատրաստած ձեռ. NNo 4932, 6683 Բ փեղկը:

դոսս ըստացա հալալ ընչից իմոց, ձեռամբ իմով ետու նորոգել և կազմել յիշատակ ինձ և ծնողաց և եխբարցն իմոց...»: Մեջբերվածը Արցախ-Ուտիքի դպրոցի միակ հիշատակագրությունն է, որտեղ նշվում է ձեռագրի վերակազմության մասին: Կազմի վրա հստակ արձանագրված է Տեր Մխիթարի անունը, որը ձեռագրի երկրորդ կազմողն է: Նա ամբողջությամբ նորոգել է ձեռագիրը և հին կազմը փոխարինել նորով:

Արցախ-Ուտիքի դպրոցի աչքի ընկնող կազմարարներից է նաև Տեր Մեսրոպը, որի կազմած ձեռագրերից երկուսը գրվել են Գանձակում 1691 թ. (No 10660) և ԺԸ դարում (1793-ից առաջ, No 9398): 1691 թ. գրված No 10660 Ավետարանի կազմի երկու փեղկերը ձևավորված և զարդարված են նույնությամբ: Կազմը շագանակագույն կաշի է, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ շագանակագույն դրոշմազարդ կտավ, լուսանցակողերը կապույտ գույնի են: Եզրագծով իրար միահյուսված ծաղկադրոշմներ են՝ «Տ(Է)Ր ՄԵՍՐՈՊ» մակագրությամբ: Փեղկերի մեջտեղում պատկերված են չորսական իրար միացված ձվաձև սուրանկյուն շրջանակներ, որոնց ներսում դրոշմված է Տեր Մխիթար կազմարարի օգտագործած ծաղկադրոշմը: Մեջտեղի դրոշմապատկերներից վեր ու վար, աջ ու ձախ չորսական սլաքանման պատկերներ են, որոնք ավելի խոշոր են, կոպիտ և տարբերվում են հիշատակված նախորդ երկու կազմարարների նմանատիպ դրոշմազարդերից: Փեղկերին թույլ երևում են եռանկյուն կետագիծ պատկերներ: Այս ձևով է պատկերազարդված նաև No 6560 ձեռագրի կազմը: No 9398 ձեռագրի կազմը ձևով և պատկերազարդությամբ նման է No 10660 ձեռագրի կազմին: Տեր Մեսրոպի պատրաստած երկու ձեռագրերի կազմերի ձևավորումը պարզունակ է արված: No 9056 ձեռագրի չափն ավելի փոքր է, եզրագծով զարդանախշերը կրկնված են, այսինքն՝ եզրագծի զարդանախշերով պատկերված են կրկնակ ուղղանկյուն շրջանակներ: Մեջտեղի ուղղանկյուն շրջանակի անկյուններից տարված են իրար հասվող եռաշարք գծեր, որոնց վերևում և ներքևում, եռանկյունաձև ստացած մասերում, պատկերված են թեք փոքրիկ գծեր: No 9721 ձեռագրի՝ ավելի մեծ չափի կազմը նույն պարզությամբ է ձևավորված: Ա փեղկի մեջտեղից անցկացված ուղիղ գծերի, որոնք X տեսք են ստացել, չորս մասերում պատկերված են մեկական ձվաձև սուրանկյուն ծաղկադրոշմներ: Ձեռագրի հին կազմից պահպանված է միայն Ա փեղկի կաշին²¹:

Այսպիսով, Արցախ-Ուտիքի կազմարարության դպրոցը ԺԸ դարի երկրորդ կեսին դարձել էր կազմերի պատրաստման յուրօրինակ կենտրոն, մշակել կաշեկազմ ձեռագրերի ձևավորման և զարդարման, ինչպես նաև արձանագրությունների ինքնատիպ սկզբունքներ: Այս դպրոցի կազմերին բնորոշ են ձվաձև սուրանկյուն շրջանակներով ծաղկադրոշմները, չորսական սլաքանման զարդապատկերները, համարյա չնկատվող արձանագրությունները, ինչպես նաև ձեռագրերի լուսանցակողերի կապույտ գույնը:

²¹ Ձեռագրի Բ փեղկը, տախտակներն ու աստառը նորոգված են Մատենադարանում և փոխարինված են նորով: